

Αλεξάνδρα Ιωαννίδου

ΓΛΩΣΣΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ Π. Σ. ΔΕΛΤΑ

Τα παιδικά κατεξοχήν βιβλία της Πηνελόπης Δέλτα με ιστορικό περιεχόμενο ή έστω αναφορές, δηλαδή τα «Για την πατρίδα» (1909), «Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου» (1911), «Ο Μάγκας» (1935 —με αρκετές ιστορικές διηγήσεις) και «Στα μυστικά του Βάλτου» (1937)¹, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ένα είδος θεματικής ενότητας στο σύνολο του έργου της συγγραφέως. Κεντρικό συνδυαστικό στοιχείο της τετραλογίας που οδηγεί σε ένα τέτοιου είδους συμπέρασμα αποτελεί η εμμονή στη Μακεδονία ως τόπο εξέλιξης των ιστορικών γεγονότων που περιγράφονται. Από ό,τι φαίνεται από τις χρονολογίες έκδοσης των βιβλίων, η ενασχόληση με τη Μακεδονία αρχίζει για τη Δέλτα κατά τη δεκαετία 1900-1910 περίπου, όταν σε ένα πρώτο «μακεδονικό κύκλο» γράφονται και εκδίδονται τα βιβλία «Για την πατρίδα» και «Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου», ενώ αναζωπυρώνεται δημιουργικά και πάλι στα μέσα της δεκαετίας του '30 με την ολοκλήρωση κατ' αρχήν του «Μάγκα» και δύο χρόνια αργότερα του «Στα μυστικά του Βάλτου». Ο πρώτος κύκλος αναφέρεται στη βυζαντινή εποχή. Ανακαλώνται και εξαιρούνται τα κατορθώματα των βυζαντινών στρατηγών κατά των Βουλγάρων εισβολέων και διεκδικητών της ένδοξης μακεδονικής γης. Ο δεύτερος κύκλος, πιο σύγχρονος αυτή τη φορά, παρουσιάζει με γλαφυρό τρόπο τον αγώνα των Ελλήνων ενάντια στους Βουλγάρους στη Μακεδονία του σχετικά πολύ πρόσφατου μακεδονικού αγώνα, εστιάζοντας το ενδιαφέρον ειδικά στη λίμνη των Γιαννιτσών, το «Βάλτο».

Στα πρώτα δύο μακεδονικά μυθιστορήματά της η Δέλτα προσεγγίζει τον τόπο από ασφαλή χρονική απόσταση περιγράφοντας τους αγώνες των Βυζαντινών ενάντια στον ίδιο εχθρό, τους Βουλγάρους· το 1915 όμως έχει αρχίσει κιόλας να σχεδιάζει το «Στα μυστικά του Βάλτου»². Δεν θα επεκταθούμε περισσότερο στους λόγους που ενέπνευσαν στη Δέλτα την ενασχόληση με τη Μακεδονία, ούτε και στις πηγές και στους τρόπους που μάζεψε τα αναγκαία

1. Αν και ανάμεσα στα ιστορικά μυθιστορήματα της συγγραφέως συγκαταλέγονται και το νεοεκδοθέν «Το γκρέμισμα» που η συγγραφέας δεν είχε προλάβει να ολοκληρώσει, καθώς και «Οι Ελληνοπούλες» που βρίσκεται στο αρχείο της Δέλτα και θα εκδοθεί στο μέλλον, δεν αναλύονται εδώ.

2. Βλ. Β. Λαούρδας, *Η Πηνελόπη Δέλτα και η Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1958 (= Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 20), σελ. 23.

στοιχεία και τις πληροφορίες για τα βιβλία της, αφού για αυτά τα θέματα έχουν ήδη γραφεί αρκετά³. Αυτό που κατ' αρχήν ενδιαφέρει είναι η παρουσίαση από τη Δέλτα των κατοίκων της Μακεδονίας και η προσέγγιση της εθνολογικής καθώς και γλωσσικής προβληματικής στον μακεδονικό χώρο, μιας προβληματικής που ειδικά στα «Μυστικά του Βάλτου» φαίνεται να είναι πολύ πιο περίπλοκη απ' ό,τι στα αναφερόμενα σε παρωχημένες εποχές βιβλία της.

Στο μυθιστόρημα τα κριτήρια για την εθνολογική κατάταξη των κατοίκων εμφανίζονται ήδη συγκεχυμένα, κάτι που καλό θα ήταν να επισημανθεί καταρχήν. Έτσι από τη μια διαφαίνεται η άποψη, ότι η εθνική συνείδηση, άρα και η εθνικότητα του ατόμου εξαρτάται από τη γλώσσα την οποία μιλά, ενώ από την άλλη τονίζεται πως η γλώσσα δεν έχει να κάνει τίποτε με την εθνική συνείδηση και κατ' επέκταση με την εθνικότητα των ηρώων.

Για την πρώτη θέση συνηγορούν περιγραφές μορφών όπως αυτή του μικρού Γιωβάν, ο οποίος πρωτοεμφανιζόμενος ως «Βουλγαράκι» καταλαβαίνει αλλά δεν μιλάει καθόλου τα ελληνικά. «Πρέπει να μάθεις ελληνικά... Πρέπει να μην είσαι πια βούλγαρος», του λέει ο Αποστόλης ο οδηγός⁴. Προκειμένου να γίνει «αληθινός Έλληνας» ο Γιωβάν παραδίδεται αργότερα στη δασκάλα για να διδαχθεί τα ελληνικά⁵. Στο σπίτι της δασκάλας, και παρόλο που εκείνη ως γηγενής θα πρέπει να είναι πληροφορημένη, εκτυλίσσεται ο ακόλουθος διάλογος:

«— Πώς σε λένε; τον ρώτησε βουλγάρικα.

— Με λεν Γιωβάν, αποκριθήκε ελληνικά ο μικρός.

— Μα δεν είσαι Έλληνας; έκανε η δασκάλα, ελληνικά κι εκείνη. Η προφορά σου είναι ξενική».

Κι όμως, όπως φαίνεται η δεύτερη γνώμη, ότι δηλαδή η γλώσσα δεν έχει καμία σχέση με την εθνική συνείδηση του κατοίκου της Μακεδονίας, επικρατεί, μια και επαναλαμβάνεται με έμφαση, ειδικά απέναντι σε φανατικούς αγωνιστές, όπως τον Βασίλη. Σ' αυτόν ο Αποστόλης ο οδηγός λέει χαρακτηριστικά για το Γιωβάν, κάνοντας μάλιστα χρήση της απαραίτητης τραγικής ειρωνείας αφού αναφέρεται στον ίδιο τον γυιο του συνομηλητή του⁶:

«— Είμαστε τόσο ανακατωμένοι... το ξέρεις καλύτερα και από μένα, κυρ Βασίλη. Είναι βουλγαρόφωνος, μα δικός μας, ο παραγυιός μου —ένα παι-

3. Βλ. ό.π. καθώς και: Θ. Νάκας, «Τίνος έργο είναι το Αρχείο του Μακεδονικού Αγώνα;», Από: *Τομές* 1982, (χρ. 8ος), τ. 82, σελ. 4-22, Χ. Σακελλαρίου, *Πηνελόπη Δέλτα. Η ζωή και το έργο της*, Αθήνα 1990, σελ. 87, 95-96, 102-106.

4. «Στα μυστικά του Βάλτου» (Αθήνα 1974), σελ. 75.

5. Ό.π., σελ. 95 και 295.

6. «Στα μυστικά του Βάλτου», σελ. 295.

δάκι τόσο δα! Μα τάχα ο καπετάν - Κόττας δεν ήταν βουλγαρόφωνος; Και ο Γκόνος δεν είναι; Και υπάρχουν πιο γνήσιοι Έλληνες πατριώτες απ' αυτούς; Ο παραγυιός μου, πως είναι ανηψιός του Πέιο τι σημαίνει; Μπορεί η μάνα του να ήταν Ελληνίδα. Μισεί τους Βουλγάρους κι έμαθε ελληνικά. Τον έχω βάλει στις κυρίες Ηλέκτρας, της δασκάλας του Ζορμπά. Τον λένε Γιωβάν. Θα τον κάνομε Γιάννη».

Το ότι ο Γιωβάν πηγαίνει σε ελληνικό σχολείο ανταποκρίνεται στην εξέλιξη των βουλγαρόφωνων παιδιών, όπως αυτή σχεδιαζόταν και πραγματοποιούνταν με τη βοήθεια των ελληνικών αρχών. Αφού στέλνονταν σε ελληνικά σχολεία για να διδαχθούν σωστά τη γλώσσα, συχνά κατέληγαν να γίνονται ακόμα και αξιωματικοί του ελληνικού στρατού, όπως μαρτυρεί ο Γερμανός Καραβαγγέλης στα απομνημονεύματά του⁷. Ο Γ. Χ. Μόδης αναφέρει, ότι από πολύ παλιότερα, ήδη το 1885 ή 1886 είχε γίνει λόγος από την κυβέρνηση «να παραλάβουν όλη την τελευταία τάξη του γυμνασίου του Μοναστηρίου και να την εισαγάγουν στη Σχολή των Ευελπίδων» —προφανώς βέβαια προκειμένου να οξύνουν τον πατριωτισμό και την εθνική υπερηφάνεια των παιδιών στο έπακρο⁸.

Χαρακτηριστική είναι η έκφραση «βουλγαρόφωνος, αλλά Έλληνας στην ψυχή», αυτολεξί όπως τη βρίσκουμε και στα απομνημονεύματα του Γερμανού Καραβαγγέλη⁹.

Άλλο κριτήριο θεωρείται η πίστη, το θρήσκευμα των ηρώων —ένα κριτήριο το οποίο ναι μεν εννοείται στο διαχωρισμό ανάμεσα σε εξαρχικούς και πατριαρχικούς καθώς και σε Οθωμανούς, αλλά δεν αναλύεται για ευνόητους λόγους, μια και για τους μικρούς αναγνώστες της Δέλτα η εμφάνιση σε ενδοεκκλησιαστικές διαφορές ομόθρησκων μόνο απορία θα προκαλούσε. Ο πατριαρχικός αντιπαρατίθεται στον εξαρχικό σχεδόν με την ίδια έμφαση που αντιπαρατίθεται ο χριστιανός στον μωαμεθανό, κι όμως —κοινή αναφορά και απαράβατο μέσο πιστοποίησης του ιερού όρκου και για τους Βουλγάρους και για τους Έλληνες αποτελεί το «φίλημα του σταυρού» και ο «όρκος στο

7. Βλ. Γ. Καραβαγγέλης, *Ο Μακεδονικός αγών - απομνημονεύματα*, Από: Αρχείο Μακεδονικού αγώνα Πηνελόπης Δέλτα. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 13.

8. Γ. Χ. Μόδης, *Μακεδονικός αγών και Μακεδόνες αρχηγοί*, Θεσσαλονίκη 1950 (= Μακεδονική βιβλιοθήκη, 9), σελ. 26.

9. Βλ. Γ. Καραβαγγέλης, *ό.π.*, σελ. 40. Ίσως η σύγχυση που επισημαίνεται εδώ να έχει σχέση και με τη μελέτη των απομνημονευμάτων των οπλαρχηγών, μια και συχνά και εκείνοι διαχωρίζουν την εθνικότητα σύμφωνα με τη γλώσσα (ο Γ. Δ. Μακρής αναφέρει χαρακτηριστικά ένα περιστατικό, όπου σε μια συνομιλία με ένα Γάλλο αξιωματικό κατά τη διάρκεια της πολιορκίας ενός σπιτιού οι στρατιώτες λένε ότι «δεν ξέρουμε βουλγάρικα, γιατί είμαστε Έλληνες» / Αρχείο Μακεδονικού αγώνα, *ό.π.*, σελ. 101), για να αναρέσουν ξανά λίγο αργότερα τονίζοντας τον πατριωτισμό των συχνά αποκλειστικά βουλγαρόφωνων χωρικών.

ευαγγέλιο». Η αντίφαση και εδώ δεν είναι εύκολο να αποφευχθεί, μια αντίφαση, που ίσως πια δεν μπορεί κανείς να καταλογίσει στη συγγραφέα, όσο στον ίδιο τον χρόνο και τον τόπο. Σίγουρα δεν ήταν τότε εύκολο να περιγραφεί σε οποιοδήποτε αναγνώστη —πόσο μάλλον στους νέους— μια κατάσταση που με λίγα λόγια ο Μόδης την απέδιδε ως εξής: «Ήταν πραγματικά περίπλοκο το ζήτημα αυτό. Μια ανάμικτη σαλάτα είχε ονομασθεί «Μασεντόαν». Γλώσσες, γλωσσικά ιδιώματα, θρησκείες, αιρέσεις, πολιτισμοί, λογιών-λογιών προπαγάνδες, βλέψεις, επιρροές, διασταυρώνονταν, ανακατεύονταν, μπερδεύονταν»¹⁰. Έτσι λοιπόν δικαιολογείται γιατί το πρόβλημα του «ποιος είναι τι» και του «ποιος πολεμά για ποιον» ούτε και στη διήγηση της Δέλτα δεν βρίσκει τη λύση του. Υπάρχουν κατά τη Δέλτα οι μη αμφισβητήσιμοι τόσο στη γλώσσα όσο και στην εθνικότητα Έλληνες ή Ρωμιοί, είτε Μακεδόνες είναι αυτοί, Γρεκομάνοι¹¹, είτε «Γιουνανλήδες», δηλ. Παλαιοελλαδίτες, Κρητικοί και Στερεοελλαδίτες, και υπάρχουν και οι πολλές περιπτώσεις των αλλόφωνων αλλά ελληνοφρονων ηρώων, που μπορούν αλλά δεν θα έπρεπε να παρεξηγηθούν από τον αναγνώστη.

Στο μυθιστόρημα όμως γίνεται διαδοχικά λόγος και για βουλγαρίζοντες σε αντίθεση με τους βουλγαρόφωνους χωρικούς που μπορεί να είναι και ελληνοφρονες, για σλαβόφωνους, αλβανόφωνους και Αλβανούς, για ρουμανίζοντες, βλαχόφωνους, Κουτσόβλαχους, για Τούρκους, Οθωμανούς και Μουσουλμάνους.

Φυσικά την πρώτη θέση σε όλο αυτό το συνονθύλευμα των χαρακτηρισμών κατέχει η αντιπαράθεση μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, μια αντιπαράθεση εθνική, θρησκευτική και γλωσσική που συμπληρώνει αλλά και κορυφώνει τις περιγραφές στα προηγούμενα μυθιστορήματα, ειδικά στο «Για την πατρίδα» και στο «Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου».

Στα χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στις γραφές των ιστορικών βιβλίων της Δέλτα παρατηρείται μια εξέλιξη στη στάση της συγγραφέως απέναντι στους Βουλγάρους. Στα πρώτα βιβλία της η Δέλτα παρουσιάζει τον Βούλγαρο στρατηγό Δραξάν ως γενναίο άνθρωπο, μη εξαγοράσιμο, αφού η αγάπη για την ελευθερία και «τα βουνά της πατρίδας του» τον αναγκάζουν δύο φορές να εγκαταλείψει την άνετη ζωή στη Θεσσαλονίκη για να γυρίσει πίσω στη γη του¹². Εξάλλου και στα δύο μυθιστορήματα του πρώτου «μακεδονικού κύκλου» οι θηριωδίες των Βουλγάρων πολεμιστών σε τίποτε δεν υπερτερούν σε σχέση με αυτές των Ελλήνων στρατιωτών —ανάμεσα στις

10. Βλ. Γ. Χ. Μόδης, *ό.π.*, σελ. 1.

11. «Στα μυστικά του Βάλτου», σελ. 164.

12. «Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου» (Αθήνα 1974), σελ. 23.

οποίες αναφέρεται και η τρομερή ομαδική τύφλωση της βουλγαρικής στρατιάς από τον Βασίλειο τον Βουλγαροκτόνο, δίνοντας την αληθινή εικόνα της σκληρότητας στον πόλεμο. Σε αντίθεση με τις περιγραφές «Στα μυστικά του Βάλτου», στα πρώτα αυτά βιβλία αποφεύγονται οι γενικεύσεις στο χαρακτηρισμό των Βουλγάρων. Η τρομερή μορφή του αιμοβόρου Ιβάτζη έρχεται σε αντίθεση με αυτή του σκληρού αλλά δίκαιου Σαμουήλ.

Αντίθετα, στα «Μυστικά του Βάλτου» ακόμα και οι Τούρκοι έχουν πολύ περισσότερη «μπέσα» από τους Βουλγάρους (σε μια συνεννόηση με τον Τούρκο Χαλίλμπεη ο Άγρας φαίνεται να λέει: «...ξέρω ότι ο Τούρκος, σα δώσει μπέσα, δεν καταπατά το λόγο του»)¹³, ενώ οι Βούλγαροι εμφανίζονται εκδικητικοί συχνά χωρίς λόγο, «άγριοι και απολίτιστοι»¹⁴, αιμοβόροι, αποκαλούνται επανειλημμένα «γουρουνομύτες»¹⁵, και μάλιστα περιγράφονται να έχουν δικιά τους μυρωδιά (έτσι ώστε να λέει με περιφρόνηση ο Αποστόλης στο Γιωβάν: «Και θα στείλεις πίσω του Αποστόλ Πέτκωφ αυτά που φορείς. Βρωμούν βουλγαρίλα!»)¹⁶ ή να εκθειάζεται η χρησιμότητα του Μάγκα στον αγώνα γιατί, όπως λέει ο Περικλής —ο ήρωας που μεταπηδάει από το μυθιστόρημα «Ο Μάγκας» στη δράση του Βάλτου— «Οι Έλληνες έχουν άλλη μυρωδιά από τους Βουλγάρους ή και άλλους ξένους»¹⁷). Και το πρόσωπο των Βουλγάρων είναι για τη Δέλτα εύκολα αναγνωρίσιμο, αποτελώντας ένα από τα σημεία όπου η συγγραφέας εμφανίζεται αρκετά εμπαθής και εν μέρει δικαιώνει τον αυστηρό κριτή της, τον Χ. Σακελλαρίου, στην κατηγορία του για πραγματικό «εθνικιστικό μίσος» απέναντι στους Βουλγάρους¹⁸. Ένας αιχμάλωτος Βούλγαρος στο Βάλτο σκιαγραφείται με τα εξής λόγια: «Ήταν τύπος Σλάβου, με μικρά πονηρά μάτια που δεν αντάμωναν ποτέ το βλέμμα του άλλου, με σκληρό άπονο στόμα και κοντό στενό μέτωπο»¹⁹.

Οι Τούρκοι —ομολογουμένως με συνέπεια απέναντι στις περιγραφές των οπλαρχηγών και στη διαμόρφωση των εθνικών αντιδικιών στη Μακεδονία εκείνα τα χρόνια— παρουσιάζονται ως το «μικρότερο κακό». Ήδη στο «Μάγκα» ο Βασίλης ξεκαθαρίζει τη σύγχυση που επικρατεί στις σειρές των μικρών πρωταγωνιστών του βιβλίου όσον αφορά τον προαιώνιο εχθρό των Ελλήνων, τονίζοντας ότι τώρα χειρότερος και πιο επικίνδυνος εχθρός είναι οι Βούλγαροι:

13. «Στα μυστικά του Βάλτου», σελ. 188.

14. *Ό.π.*, σελ. 44.

15. *Ό.π.*, σελ. 183, 326, αλλά και στο «Μάγκα», σελ. 260.

16. «Στα μυστικά του Βάλτου», σελ. 76.

17. *Ό.π.*, σελ. 279.

18. Χ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σελ. 71.

19. «Στα μυστικά του Βάλτου», σελ. 52.

- «– Και γιατί έφυγες από τη Μακεδονία; ρώτησε ο Λουκάς.
 – Ε... Γιατί δεν τα πάμε καλά με τους εκεί!
 – Τι; Μαλώνετε;
 – Ε, ναι, μαλώνουμε.
 – Με τους Τούρκους; Τους κακούργους! Και πολέμησες, Βασίλη;
 – Βέβαια... πολέμησα.
 – Και σκότωσες πολλούς Τούρκους;
 – Σκότωσα... Μα δεν πολεμούσαμε τους Τούρκους.
 – Ποιους λοιπόν;
 – Τους Βουλγάρους.
 – Τους Βουλγάρους; Γιατί; έκανε η Άννα.
 – Μα πες μου, Βασίλη, είπε μπερδεμένος ο Λουκάς. Και ο Μήτσος όλο λέγει κακό για τους Βουλγάρους, και πως είναι εχθροί μας. Μ' αυτοί δεν είναι Χριστιανοί;
 – Λεν πως είναι. Μα καλύτερα να μην ήταν. Είναι χειρότεροι από τους Τούρκους»²⁰.

Στη σύγκριση Τούρκων και Βουλγάρων η Δέλτα ακολουθεί ή απλώς συμφωνεί με τον Ίωνα Δραγούμη, που στο «Μαρτύρων και Ηρώων αίμα» τονίζει πως οι Βούλγαροι θα είναι οι «εχθροί των ερχόμενων αιώνων», σε αντίθεση με τους Τούρκους που ήταν «οι εχθροί των περασμένων χρόνων»²¹. Την ίδια άποψη υποστηρίζει σε ένα γράμμα του προς τη συγγραφέα και ο Κωστής Παλαμάς το 1909, λέγοντας ότι «ο Βούλγαρος» είναι ο «πιο επικίντνος, ίσως και ο πλέον επίμονος από τους πολέμιους της φυλής μας»²². Συμβιβαστικότερη στην αξιολόγηση της πολιτικής κατάστασης και ειδικότερα του ρόλου των Βουλγάρων στη Μακεδονία αποδεικνύεται η Δέλτα όταν βάζει στο στόμα του καπετάν Ματαπά (Μιχαήλ Αναγνωστάκου) τα ακόλουθα λόγια: «– Εδώ πολεμούμε Βουλγάρους και Ρουμούνους, σ' έδαφος τρίτου εχθρού, του Τούρκου, που, αντί να μας προστατεύει όλους, μας διαιρεί για να επιβάλλεται καλύτερα και μας εξοντώνει όπου μπορεί, και τους μεν και τους δε, τον καθένα χωριστά και όλους μαζί»²³, αλλά και όταν προσπαθεί να δικαιολογήσει τη ρομαντική στάση του Άγρα, κάνοντάς τον να λέει «Πολύ αίμα χύθηκε και πολύ υπέφεραν οι δυστυχημένοι χωρικοί στην ύπαιθρο, όπου εκτεθειμένοι, τότε στην εκδίκηση των Βουλγάρων και τότε των Ελλήνων, και πάντα τιμωρημένοι απ' τον κοινό εχθρό, τον Τούρκο, που πίεζε, φορολο-

20. «Μάγκας» (Αθήνα 1973), σελ. 81.

21. Βλ. Ι. Δραγούμη, *Μαρτύρων και ηρώων αίμα*, Αθήνα 1914, σελ. 142-143.

22. Βλ. *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα 1906-1940*, Επιμ. Ξ. Λευκοπατρίδης, Αθήνα 1956, επιστολή Κ. Παλαμά προς Π. Δέλτα της 4.6.1909, σελ. 24.

23. «Στα μυστικά του Βάλτου», σελ. 406-407.

γούσε, φυλάκιζε και κρεμούσε, χωρίς να ξέρει ούτε γιατί ούτε πώς, μόνο και μόνο για να τρομοκρατεί, και διαιρώντας να κυβερνά!»²⁴. Να λοιπόν που και σ' αυτό το σημείο η Δέλτα ίσως και με τον σκοπό να συμπεριλάβει στον προβληματισμό της όλες τις απόψεις για το ζήτημα παρουσιάζεται πιο διαλλακτική με τους Βουλγάρους και αυστηρότερη με τους Τούρκους, διακινδυνεύοντας φυσικά και πάλι το «φάσκειν» και «αντιφάσκειν»²⁵.

Όσο για τις άλλες εθνότητες —οι Αλβανοί εμφανίζονται πολύ λίγο και με αδιάφορο ρόλο²⁶, ενώ οι Ρουμάνοι περιγράφονται ως οι «συνθησιμένοι προδότες των ελληνικών σωμάτων, που πάντα γίνονταν ένα με τους Βουλγάρους για να καταστρέψουν τους Γραικούς», χαρακτηρισμός που πιστοποιείται και με την περιγραφή της σύλληψης και ανάκρισης από τον Άγρα ενός, όπως ο ίδιος υποτίθεται ότι λέει, «κάλπικου Ρουμούνου»²⁷.

Σκοτεινά εμφανίζονται τα πράγματα και όσον αφορά τις γλώσσες, τις διαλέκτους, τις προφορές της Μακεδονίας, αν και σ' αυτή τη σύγχυση σίγουρα συνέβαλαν οι μαρτυρίες από τον αγώνα, η ίδια η πραγματικότητα. Η άποψη στην αρχή του βιβλίου ότι οι κάτοικοι της Μακεδονίας είχαν ως γλώσσα «τη μακεδονίτικη, ένα κράμα και αυτή από σλαβικά και ελληνικά, ανακατωμένα με λέξεις τούρκικες», καθώς και δύο ακόμα αναφορές στη «μακεδονίτικη διάλεκτο» αναιρούνται από την ίδια τη δράση και την περιγραφή των γλωσσών που χρησιμοποιούνται από τους ήρωες²⁸.

Στη συνείδηση αλλά και την καθημερινότητα των ηρώων που κινούνται «Στα μυστικά του Βάλτου» ο γλωσσικός προβληματισμός είναι έντονος, πολύ συχνά η συνεννόηση είναι δύσκολη, τόσο δύσκολη όσο και ο διαχωρισμός του εχθρού από τον φίλο με γνώμονα τη γλώσσα. Άπιαστο όνειρο θα ήταν σίγουρα για τους οπλαρχηγούς του τελευταίου αυτού μακεδονικού μυθιστορήματος η ξεκάθαρη κατάσταση που επικρατούσε «Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου», όταν ο φίλος σίγουρα γνώριζε ελληνικά ακόμα κι αν ήταν αναγκασμένος να τα ψιθυρίζει, ενώ ο εχθρός ήταν ξενόφωνος. Η γνώση άλλης γλώσσας εκτός από την ελληνική είναι σπάνια ιδιότητα στις γραμμές των οπλαρχηγών —εκτός και αν αυτοί είναι σλαβόφωνοι, όπως ο καπετάν Γκόνοσ. Σε ένα σημείο, όταν γίνεται λόγος για τον αξιωματικό του ελληνικού στρατού, τον υπομοίραρχο Σπυρομίλιο ή καπετάν Μπούα που γνωρίζει βουλγάρικα, η Δέλτα κάνει ενδεχομένως χρήση της πληροφορίας του Κ. Μα-

24. *Ο.π.*, σελ. 463.

25. Κάπου η κυρία Ηλέκτρα αποφαινεται: «— Κανένας Τούρκος δεν είναι φίλος μου. (...) Μα ζούμε στην Τουρκιά... Κι έχουμε κοινό εχθρό το Βούλγαρο.» —*ό.π.*, σελ. 105.

26. *Ο.π.*, σελ. 192.

27. *Ο.π.*, σελ. 379.

28. *Ο.π.*, σελ. 44, 70, 286.

ζαράκη-Αιινάν που στα απομνημονεύματά του μιλάει για οργάνωση μαθημάτων βουλγαρικής από το ΥΠΕΞ «με δάσκαλον κάποιον Ηλίαν εκ Ζαγοριτάνης»²⁹. Οι διερμηνείς θεωρούνται απαραίτητοι και χρησιμοποιούνται συνεχώς σχεδόν, ακόμα και σε στιγμές κρίσιμες, μέσα στη μάχη.

Κοινό σημείο σε όλα τα ιστορικά μυθιστορήματα της Δέλτα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και μυθιστορήματα κατασκοπείας με ιστορικό διδακτικό περιεχόμενο είναι η γνώση της ξένης γλώσσας ως χάρισμα κατασκοπευτικό, ως προσόν που επιτρέπει στον συνήθως νέο και άφοβο ήρωα να υπηρετήσει την πατρίδα του στα κρυφά προσφέροντας έργο πολύτιμο μέσα από τις γραμμές του εχθρού. Ειδικά η γνώση της βουλγαρικής θεωρείται για τη Μακεδονία της Πηνελόπης Δέλτα το κυριότερο πιστοποιητικό για μια τέτοια αποστολή —κι εδώ δεν θα ήταν αυθαίρετο αν υποστηριζόταν ότι ο Αποστόλης από τα «Μυστικά του Βάλτου» θα μπορούσε να θεωρηθεί μορφή συγγενής και εκσυγχρονισμένη συνέχεια του Μιχαήλ και περισσότερο του Κωνσταντίνου από «Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου». Κυρίως τα βουλγάρικα και σπανιότερα τα τούρκικα χρησιμοποιούνται για τη μεταφορά κρυφών μηνυμάτων, για καμουφλάζ, για παραπλάνηση του εχθρού, κάπου μάλιστα το βουλγάρικο τραγούδι αποπροσανατολίζει τον εχθρό³⁰. Τα ελληνικά συνήθως ψιθυρίζονται, ενώ ο εχθρός δεν μοιάζει να έχει την πονηριά του Έλληνα για να κάνει χρήση κατασκόπων με γλώσσα την ελληνική. Υπερβολική φαίνεται η απαγόρευση στον Κρητικό καπετάν Τυλιγάδη να μη μιλάει τα ελληνικά με κρητική προφορά γιατί ο εχθρός τον αναγνωρίζει³¹. Οι Έλληνες πάλι προδίδονται όταν μιλούν βουλγάρικα λόγω της προφοράς τους (και αντίθετα)³², ενώ η δυσπιστία απέναντι στο βουλγαρόφωνο ακόμα και όταν αυτός ξέρει ελληνικά είναι προφανής (όπως φαίνεται από τα λόγια του Νικηφόρου στο Γιωβάν «...και δεν ξέρεις καν τα ελληνικά. Πώς να σε πιστέψω;»)³³.

Η διγλωσσία, συχνά τριγλωσσία, των ηρώων ανταποκρίνεται σίγουρα στα δεδομένα της εποχής, κάποτε όμως η Δέλτα παρουσιάζει τους ήρωές της να κάνουν, για διαφορετικούς ο καθένας λόγους, διάλογο σε δύο γλώσσες συγχρόνως (η κυρία Ηλέκτρα απευθύνεται στα βουλγάρικα στον Γιωβάν από καλοσύνη, για να την καταλαβαίνει, και εκείνος απαντάει ελληνικά από εθνική υπερηφάνεια)³⁴. Μερικές φορές η Δέλτα ξεχνάει να σημειώσει τη

29. Βλ. Κ. Ι. Μαζαράκης-Αιινάν, «Αναμνήσεις», Από: *Ο μακεδονικός αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη 1984 (= ΙΜΧΑ 199), σελ. 179 και 211.

30. «Στα μυστικά του Βάλτου», σελ. 145.

31. *Ο.π.*, σελ. 171.

32. *Ο.π.*, σελ. 230.

33. *Ο.π.*, σελ. 110.

34. *Ο.π.*, σελ. 19.

γλώσσα που συνεννοούνται οι ήρωες, αν και σε άλλα σημεία έχει φανεί ότι για συγκεκριμένες μορφές η γλώσσα την οποία χρησιμοποιούν δεν είναι καθόλου αυτονόητη³⁵. Και εδώ στο επίκεντρο είναι τα βουλγάρικα, που ονομάζονται βουλγάρικα σε όλα τα σημεία αναφοράς τους εκτός από μία περίπτωση, όπου γίνεται λόγος για τη «σλαβομακεδονική», όρος αρκετά πρωτότυπος ακόμα και σήμερα³⁶.

Κλείνοντας ως σημειωθεί ότι η Δέλτα επιδιώκει και καταφέρνει μέσω της περιγραφής των γλωσσών, ακόμα και της προφοράς των ομιλούντων, κάποτε μέσω της φωνητικής απόδοσης βουλγάρικων προτάσεων —κυρίως επιφωνημάτων, αλλά και ολόκληρων προτάσεων (ειδικά το τρομοκρατημένο επιφώνημα «ολελέ μάικου» που αποδίδει πιστά τη φωνητική μετατροπή του άτονου ο σε ου στα βουλγάρικα επαναλαμβάνεται δύο φορές, ενώ όσο πιστά γίνεται καταγράφεται και η προσαγή «χβανέτε γχι! χβανέτε γχι φσίτσκι ζίβι! Τε σα μάλκο»)³⁷, να τονίσει το μυστηριακό, επικίνδυνο του αγώνα, εντάσσοντας μάλιστα μέσα στο ίδιο της το κείμενο και καθιερώνοντας κατά κάποιο τρόπο στη συνείδηση των αναγνωστών της λέξεις τούρκικες ή βουλγάρικες που χρησιμοποιούνταν στη διάρκεια του αγώνα, όπως «πλάβια», «πλατσί», «βοεβόδας», «τσορμπατζής», «γιουβάρια», «παλιούρια» κ.ά. Σ' αυτά η Δέλτα είναι συνεπής, ακολουθεί τη φωνητική μεταγραφή, με εξαίρεση την απόδοση της κουλακιώτικης προφοράς, που μάλλον είναι λανθασμένη³⁸.

Πολλά θα μπορούσαν να γραφούν ακόμα για την απόδοση της εθνολογικής και γλωσσολογικής προβληματικής στη Μακεδονία από τη Δέλτα —σίγουρο πάντως είναι, ότι, αναλαμβάνοντας ένα τέτοιο εγχείρημα η συγγραφέας μπήκε ολοφάνερα σε πεδία άγνωστα που αναγκαστικά την οδήγησαν σε ασάφειες και αντιφάσεις. Πάντως, πέρα από κάθε κριτική, το έργο της δικαιώνεται πρωταρχικά από τις γενιές των ακούραστων μικρών αναγνωστών της, ανάμεσα στους οποίους κάθε Έλληνας λίγο-πολύ βρέθηκε στην παιδική του ηλικία και που σίγουρα ελάχιστα στάθηκαν στα προβλήματα που αναφέρθηκαν εδώ για να διδαχθούν τελικά πρωταρχικά τις «ιδέες», που όπως η

35. Ο.π., σελ. 105.

36. Ο.π., σελ. 296.

37. Ο.π., σελ. 170, 261, 266.

38. Όπως τουλάχιστον επισημαίνει ο Χ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σελ. 45: «Θα παρατηρούσε επίσης κανένας πως η Πηνελόπη Δέλτα, στην προσπάθειά της ν' αποδώσει πιστά, κατά το πρότυπο του Αλέξ. Παπαδιαμάντη, αυτούσια τη λαλιά των Μακεδόνων ηρώων του έργου της, κόβει φωνήεντα κι εκεί που δεν πρέπει να τα κόψει. (...) Αυτό το βλέπει κανένας πιο καθαρά στα "Μυστικά του Βάλτου", όπου μάλιστα αυτοί οι ίδιοι οι ήρωες, που σε κάποια σημεία του βιβλίου (σελ. 14-21) μιλούν με τη χαρακτηριστική ιδιωματική προφορά τους, πιο πέρα "εξευγενίζονται"».

ίδια έγραψε σε ένα γράμμα της «γυρεύω να βάλω στο μυαλό των Ελληνο-παιδων»³⁹.

39. Βλ. Π. Σ. Δέλτα, *Αλληλογραφία, ό.π.*, σελ. 76.